

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной академии наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

²⁰ Череп из грота Крапина. Материалы археологических исследований // http://www.goldentime.ru/hrs_catalog_homo_1.htm

²¹ Культ черепов из Монте Чирчео – http://www.prakultura.ru/lib/kult_monte_chircheo.htm

²² Там же.

²³ Неандертальцы из пещеры Эль-Сидрон – <http://historylib.ru/media/prahistori/557355678.html>

²⁴ Там же.

²⁵ Genetic evidence for patrilocal mating behavior among Neandertal groups // <http://www.pnas.org/content/108/1/250.full>

²⁶ Ефименко П.П. Указ. соч. – С. 253.

В.Г. Циватий (Київ, Україна)

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ОСНОВИ ДИПЛОМАТІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI-XVIII ст.)

У добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.), поряд з виникненням і еволюцією європейської системи держав, відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики та дипломатичних служб держав Європи. Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду¹.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати це поняття до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних та консульських служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація зовнішньої політики – це термін, який автор пропонує використовувати як похідну форму від слова «інститут» (від лат. – настанова) для позначення певних інститутотвірних процесів, органів чи установ, безпосередньо пов'язаних з поняттям «зовнішня політика і дипломатія», зокрема процес утворення, оформлення і перетворення зовнішньополітичних функцій держави і зовнішніх зносин держави із звичайних, певною мірою спорадичних, на повноцінний державно-правовий інститут міждержавних відносин на конституційно-політичному рівні або в конкретному регіоні у будь-якому часово-просторовому вимірі. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол тощо).

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій, а спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

Застосування інституціонального підходу передбачає не лише пошук якісно нового, а зосереджує автора на з'ясуванні спільного та відмінного, традиційного і еволюційного, прогресивного і консервативного, класово обмеженого й загальногуманістичного в контексті інституціоналізації та інституціональних змін, відхиляючи будь-які упереджені теоретичні установки.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти не означає збагнути

сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін. Вона ефективна тоді, коли ми прагнемо дати загальноцивілізаційну або навіть системну оцінку глобальних змін, а також для виокремлення результативності історичного процесу, його конкретних досягнень чи прорахунків. Історики дедалі частіше схиляються саме до нових методик дослідження складних соціально-політичних явищ, а тому розглядають проблеми взаємин інтелігенції і влади, політики та дипломатії, намагаються дати системну оцінку періоду раннього Нового часу як перехідній, певною мірою доленосній добі європейського розвитку тощо.

З кінця XV ст. Європа вступає у новий період міжнародних відносин. Політична ситуація в Західній Європі наприкінці XV ст., після подій Столітньої війни (1337-1453), суттєво змінилася завдяки тому, що значно зміцнилися монархії, й у більшості держав, зокрема – Франції, Іспанії та Англії, завершувався процес внутрішньої консолідації. Саме в цих державах було закладено основи сучасних національних держав, у той час як розробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції знайшли свої чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494-1559).

Поряд із змінами в політичній, соціально-економічній, культурній сферах, формуються підвалини основ державної дипломатичної служби й відбувається інституціоналізація зовнішньої політики європейських держав. Дипломатична практика і дипломатичні служби європейських держав інституціоналізувалися у відповідь на зміцнення державної влади. У минулому монархи задовольнялися тим, що відкликали своїх послів, тільки-но їхня місія закінчувалась. У XV ст. Венеція була єдиною державою, що підтримувала мережу постійних посольств за кордоном; згодом її приклад наслідували – папа, заснувавши папські нунціатури, і решта італійських міст. Суверенні володарі десь із 1500 р. потроху стали усвідомлювати, що однією із ознак їх статусу й незалежності є можливість призначення постійних закордонних посольств. До того ж вони стали цінувати вплив до їх держав, і перш за все до королівських дворів, політичної інтелігенції².

Першим серед них був Фердинанд Арагонський, що мав своє посольство при англійському дворі з 1487 р.; спершу його очолював доктор Родріго Гондесальві де Пуєбло, а згодом – Катерина Арагонська, принцеса Велська і донька короля. Французькому королю Францискові I звичайно приписують заснування першої організованої королівської дипломатичної служби, з 1526 р. він мав послів навіть у османській Порті. Невдовзі *corps diplomatique*, дипломатичний корпус, з'явився при кожному великому дворі та в кожній столиці³.

Живучи за умов певної небезпеки, дипломати швидко виробили необхідні правила імунітету, взаємодії, екстериторіальності, складання вірчих грамот і прецеденту. 1515 р. папа звелів, щоб нунцій був за дуасна дипломатичного корпусу, що імперський посол повинен бути вищий від своїх колег, а решта послів мають поділятися на ранги, залежно від того, коли їхня країна визнала християнство як державну релігію. На практиці цей розпорядок не діяв, бо Карл V ставив іспанських послів вище за імперських і, як «найкатоличніший» король Іспанії, відмовився визнати вищість французьких послів над іспанськими. Почалася сварка, іспанські та французькі послы твердо обстоювали свої переконання майже двісті років. Одного разу в Гаазі (1661 р.), коли почети французького та іспанського послів зіткнулися на вузькій вулиці, дипломати цілісний день простояли, не рушаючи з місця, аж поки міська рада наказала розібрати огорожу, щоб послы могли розминутись як рівня один одному.

Московити теж прискіпливо дотримувались форми. Цареві послы мали звичай вимагати статусу вищого навіть за статус імператорських придворних. У Варшаві один московський посол з'явився у двох шапках – одну він мав знімати для звичайного вітання з польським королем, а другу – залишати на голові, дотримуючись інструкцій Кремля⁴.

Ця нова дипломатична практика виникала, обособлювалася та оформлювалася на тлі світового багатовікового дипломатичного досвіду, що стало передавався від формації до формації, від держави до держави. Саме дипломатія раннього Нового часу цілком відповідала об'єктивним потребам історичного процесу, а Італія по праву вважається країною-фундатором постійної дипломатії.

Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510-х рр. – у Папській державі, із 1520-х – в Англії, в Імперії – за доби Карла V. До середини XVI ст. це вже стало європейською традицією.

Одне з центральних місць у теорії й практиці дипломатії раннього Нового часу посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин. Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституціональних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань та практичної діяльності влади, в тому числі у сфері зовнішніх зносин і дипломатичної практики.

У нових політичних умовах формуються і нові погляди на зовнішню політику і дипломатію. Раніше інших найбільш послідовно ці нові погляди на державу і її зовнішню політику та дипломатію виклав у своїх працях Нікколо Мак'явеллі: «...державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути уміння відступатися від добра і користуватися цим

умінням залежно від потреби»⁵, тобто вміти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Ідеї та політичний реалізм Мак'явеллі, витoki якого чітко окреслюються у потребах епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу⁶.

За часів Мак'явеллі дипломати невдовзі уславились своїм ошуканством. Вони мали бути знайомі з кодами, шифрами та невидимим чорнилом⁷. «Посол, – стверджував сер Генрі Вутн, – це чесний чоловік, посланий брехати за кордон задля добра своєї країни».

А втім, розвиток постійної дипломатії становив важливий етап формування спільноти держав. У 1643-1648 рр., коли в Мюнстері та Оснабрюку було скликано велику дипломатичну конференцію, щоб покласти край Тридцятилітній війні, вже зароджувалась «Європейська згода».

Саме тому відомості про зовнішню політику та дипломатію наприкінці Середньовіччя та в добу раннього Нового часу варто розцінювати не як випадкові, не пов'язані між собою історичні факти, а як ознаки, що підтверджують усталеність нової дипломатичної практики на одному з етапів формування абсолютних держав у Європі, інституціоналізацію їх зовнішньої політики.

Грань Середньовіччя та раннього Нового часу ознаменувалася появою на політичній арені нової та в подальшому провідної сили міждержавних відносин – постійної дипломатії. Середньовічна дипломатія Заходу, яку англійський історик Джон Чарльз Картер вірно класифікував як «оказійну», поступалася місцем тій дипломатії, якої вимагав відповідний соціально-економічний, політичний та правовий рівень розвитку держав Європи. Саме дипломатія раннього Нового часу цілком відповідала об'єктивним потребам історичного процесу. Уже наприкінці XV – початку XVI ст. надто швидке поширення міжнародних зв'язків було відзначено переходом у Європі, перш за все – у Західній Європі, до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвам, було покладено початок процесу інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому.

Першою республікою, яка заклала її основи, була Венеція. З метою запобігання неочікуваних політичних конфліктів і несподіванок, вона скрізь у всіх державах, в яких можливо було очікувати небезпеку, утверджує своїх послів, яким доручалося спостерігати, попереджувати і, по можливості, запобігати небезпеці. Відповідно, Венеція й у себе приймала послів інших держав. Венеціанська дипломатія надовго залишалася найкраще поінформованою та найбільш спритною. З 1480 р. майже на всьому Апеннінському півострові стало звичною практикою

повсюдне використання посольств. Італія стала достеменною, справжньою школою європейської дипломатії.

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив відомий італійський політичний мислитель, дипломат і публіцист того часу – Нікколо Мак'явеллі. Саме за його оцінкою, дипломатія вважалася війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію. Історія, згідно з тлумаченням сучасника Нікколо Мак'явеллі – Філіпа де Коміна – це «пані усіх шахрайств, одурювань і віроломств»⁸.

А Нікколо Мак'явеллі повчав до цього ж, що дипломат спочатку повинен виявити себе як із найкращого боку – «хорошою людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати в сприятливий момент.

Постійна дипломатична служба у XVI-XVIII ст. набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Філіп де Комін відзначає: «Два могутніх владарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки»⁹. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їх світогляду.

Серед політичних засобів Філіп де Комін рішуче віддає перевагу дипломатії. Дипломатія для Ф. де Коміна – це мистецтво, у якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх «Мемуарах» Ф. де Комін залишив багаточисленні поради та настанови у справі, в якій він був визнаним майстром-віртуозом, дипломатом із великим практичним досвідом¹⁰. Саме в них особливо виразно виявляється його прагматична думка, звільнена від середньовічної рицарської й християнської етики.

Міркування Ф. де Коміна про дипломатію завжди приваблювали увагу дослідників, котрі зазвичай, порівнювали в цьому плані Філіпа де Коміна з Нікollo Мак'явеллі. Французький політик, дипломат Ф. де Комін, як і відомий його італійський колега, виявляє повну безпринципність у своїх правилах проведення політичної гри, але, щоправда, не виправдовує політичні вбивства. Він, наприклад, настійно рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за сприяння послів людей в оточенні супротивника і схвально відзивається про тих мудрих владарів-державців і послів, які вміють це робити. Для нього дипломатія – це утаєна боротьба, в якій виграють наймудріші¹¹.

Отже, доба раннього Нового часу – це період процесу інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії, ера постійних посольств, постійної дипломатії та інституціоналізації дипломатичних служб провідних держав Європи, етап розвитку й удосконалення дипломатичної практики і моделей дипломатії досвідом багатьох держав і народів, і, безперечно, що в центрі цієї практики споконвічно стояли питання війни й миру. Першими війнами доби раннього Нового часу стали Італійські війни (1494-1559 рр.). Саме в цей історичний період відбувається генезис інституціональних процесів нової зовнішньої політики і дипломатії, які, у подальшому знайдуть своє виявлення в інституціоналізації дипломатичних служб держав Європи протягом доби раннього Нового і Нового часу.

¹ Див. дет.: Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 268-274; Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время: Монография / отв. ред. Т.П. Гусарова. – М., 2011; Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени. – Минск, 1984.

² Див. дет.: Двор монарха в средневековой Европе: явления, модель, среда / под ред. Н.А. Хачатурян. – М.-СПб., 2001. – Вип. 1; Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал / отв. ред. Н.А. Хачатурян. – М., 2004; Циватый В.Г. Дипломатический инструментарий Н.Макиавелли и институционализация дипломатической деятельности западноевропейских государств раннего Нового времени // Перечитывая Макиавелли: у истоков современной науки. Идеи и политическая практика через века и страны. Материалы международной научно-практической конференции (26-27 сентября 2012 года). – М., 2012. – С. 141-151.

³ Дейвис Норман. Европа: Історія / Пер. з англ.: П. Тарашук, О. Коваленко. – К., 2000.

⁴ Див. дет.: Циватий В.Г. Європейська та українська дипломатична практика і протокол доби раннього Нового часу: типове і особливе // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 266-271.

⁵ Див.: Макиавелли Никколо. Государь // Макиавелли Н. Избранные сочинения. – М., 1982.

⁶ Див.: Namer E. Machiavel. – Paris, 1961.

⁷ Кальер Ф., де. О способах ведения переговоров с государями: Перевод первого французского издания 1716 г. – М., 2000. – С. . 84-87, 114-125, 141-144.

⁸ Цит. по: Mousnier R. Le XVIe et XVIIe siècle. – Paris, 1961. – Т.4. – Р. 140.

⁹ Коммин Филипп де. Мемуары / Пер. с франц. Ю.П. Малинин. – М., 1987. – Кн. 1. – Гл. XIV. – С. 299-309.

¹⁰ Див.: Commines Ph.de. Mémoires. – Paris, 1924-1925. – Т.3. – Ch.VIII.

¹¹ Ibidem. – Т. 3. – Ch.VIII. – Р. 220.